

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-82-195>

УДК 338.48

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
МЕМОРІАЛЬНОГО ТУРИЗМУ НА БАЗІ «МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ»
В УМОВАХ ВІЙНИ ПІСЛЯВОЄННОГО
ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ**

**PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT
OF MEMORIAL TOURISM
BASED ON «MEMORIAL SITES» IN THE CONDITIONS
OF WAR AND POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE**

Хитра Олена Володимирівна

кандидат економічних наук, доцент,

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3558-749X>

Кобилянська Анна Петрівна

асистент,

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9214-859X>

Цегельник Микола Ігорович

асистент,

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3229-4495>

Khytra Olena, Kobyljanska Anna, Tsehelnik Mykola

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

У статті систематизовані підходи до тлумачення змісту туризму пам'яті як специфічної меморіальної практики, що, з одного боку, орієнтована на задоволення культурно-пізнавальних запитів споживачів туристичних послуг, а з іншого – виконує просвітницько-виховну місію, забезпечуючи гуманізацію історичної пам'яті, подолання кризи ідентичності, транскордонний діалог і міжкультурні обміни, а також консолідацію суспільства навколо базових загальнолюдських цінностей. Окреслені основні напрями інтеграції форм меморіалізації у туристичний простір України в умовах війни і в перспективі післявоєнного відновлення. Охарактеризовано зміст меморіального туризму як конгломерату ознак культурно-пізнавального, «темного», воєнного, етнографічного, ностальгічного, волонтерського туризму, виконуваним ним функції, а також основоположні принципи управління його розвитком.

Ключові слова: воєнний туризм, культурно-пізнавальний туризм, маршрут пам'яті, місце пам'яті, меморіалізація, меморіальний туризм, туризм катастроф.

The challenges Ukraine has faced in the conditions of a full-scale war prompt a rethinking of the directions of development of memorial tourism as an effective means of transforming traumatic experience into the energy of building a renewed tourist space. The purpose of the study is to systematize theoretical and methodological aspects and substantiate practical measures for the development of memorial tourism in Ukraine in the conditions of war and in the context of post-war reconstruction. Abstract and logical method, comparative analysis and grouping, analysis and synthesis, induction and deduction have been used in the study. The approaches to interpreting the content of memorial tourism as a specific memorial practice, which, on the one hand, is focused on satisfying the cultural and cognitive demands of tourist services consumers, and on the other hand, performs an educational mission, ensuring the humanization of historical memory, rethinking traumatic experience, connecting generations, overcoming the identity crisis, cross-border dialogue and intercultural exchanges, as well as the consolidation of society around basic universal values have been systematized in article. The content of memorial tourism has been characterized as a conglomerate of features of cultural and cognitive, «dark», military, ethnographic, nostalgic,

volunteer tourism. The strategic goal and principles of organizing memorial tourism as one of the manifestations of a socially responsible and environmentally conscious tourism business has been substantiated. The logic of the emergence and institutionalization of memorial sites and their balanced integration into the tourist space of Ukraine through the development and promotion of «memorial routes and networks» has been reproduced. The practical value of the research results lies in determining the fundamental principles of the development of memorial tourism by substantiating its exceptional place in the general classification of tourism types, establishing the main functions and compliance with the guidelines of the state memorialization policy.

Key words: military tourism, cultural and educational tourism, memorial route, memorial site, memorialization, memorial tourism, disaster tourism.

Постановка проблеми. Меморіалізація – складний соціокультурний феномен, пов'язаний зі збереженням, вшануванням і трансляцією пам'яті про осіб, події або явища, що мають цінність для колективної та індивідуальної свідомості. Вона тісно пов'язана з соціально-географічними і культурно-пізнавальними аспектами туристичної діяльності, оскільки меморіальні локації функціонують як «простори у просторах», де поєднуються фізичний і символічний виміри, минуле і теперішнє, сакральне й повсякденне [1, с. 58].

У туристичному вимірі проблематика маршрутів пам'яті стала особливо актуальною з огляду на розширення суб'єктно-об'єктного поля цього виду подорожей [2, с. 124], що пояснюється впливом різноманітних чинників: економічна глобалізація, сучасна геополітична динаміка, глобальна мобільність, глобальна культура і, звісно ж, глобальне поширення туризму [3, с. 9–10].

Дискурс щодо знищення пам'яті та спадщини завжди актуалізується під час війн, терору, збройних конфліктів [4]. Тому в контексті відродження туристичної діяльності найбільш перспективними напрямками вважаються меморіальний та етнічний туризм як носії пам'яті про спадщину українського народу та інших етносів, що проживали на території України в різні часи [5, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Концепції меморіальної культури і туризму пам'яті є ще не до кінця опрацьованими, що актуалізує потребу їх дослідження для кращого розуміння сутності і функціоналу [3, с. 8].

Відправною точкою для досліджень у згаданому напрямі можна вважати ідею *Les lieux de mémoire* (у перекладі з фр. «місця пам'яті») П. Нора. Як зауважує дослідник, призначення місць пам'яті полягає у спробі зупинити плин часу, зафіксувати певний стан речей, матеріалізувати нематеріальне. Водночас, на його думку, вони існують лише завдяки здатності до постійної метаморфози – безперервного переосмислення і розростання наслідкових відгалужень [6].

С. Маршалл відзначає, що пам'ять є вирішальним чинником при виборі пункту призначення подорожі; своєю чергою, це впливає на набутий туристичний досвід і обмін цим досвідом після поїздки з іншими туристами [7].

К. Мулен та П. Боніфас, підкреслюючи роль маршрутів спадщини у забезпеченні транскордонного діалогу та взаємодії, пропонують розрізняти поняття маршрутів та мереж: маршрути, по суті, визначають траєкторію подорожі, тоді як мережі є фоновою сутністю для їх підтримки і реалізації [8].

І. Піскоті та К. Надь характеризують культурні маршрути як географічну подорож різними територіями, а також розумову мандрівку з емоціями, почуттями, цінностями та досвідом, які формуватимуть кінцевий продукт [9].

К. Вінтер проаналізувала взаємозв'язки Першої світової війни, соціальної пам'яті й туризму: оскільки тіла більшості загиблих залишились на полях битв, де можна було б відвідувати їх могили і меморіали, це спричинило збільшення кількості тривалих поїздок туристів до відповідних країн [10, с. 610].

К. Мітчелл розглядає меморіальні практики не лише як інструмент пам'яті чи вшанування, а й як політичний акт, орієнтований на формування колективної свідомості та «майбутнього образу минулого» [11].

Як зауважує А. Гюйссен, «монументальна спокуса» (*Monumental Seduction*) передбачає взаємодію між «статичним» (монументом, будівлею, сценою) і «рухомим» (ритуалом, маршем, ходою, зібранням, подією) [12].

Значну увагу питанням збереження національної пам'яті і розвитку меморіального туризму присвятили вітчизняні дослідники: А.О. Гуда [1], О.В. Аріон, А.І. Кулагіна [2], Л.Д. Божко, К.В. Кислюк [3], О.О. Зеленко, Г.М. Заваріка, О.А. Юр'єва, Л.І. Булкина [5], С. Щербина [13], А.С. Гончаренко [14], В.С. Пацюк, О.Г. Корнус, А.О. Корнус, В.Л. Казаков [15], М. Казьмирчук [16], А.П. Аніщенко, М.О. Яріко [17], С.М. Філюк, А.П. Зарічняк [18], О.І. Табенська [19], Н.М. Малярчук,

О.Г. Чирва [20] та ін. Ці розвідки окреслюють як концептуальні підходи до фіксації травматичного досвіду, так і практичні форми його впровадження в публічну історію, зокрема у форматі екскурсій, шкільних програм та регіональних ініціатив пам'яті [13, с. 216].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявні напрацювання, ті виклики, з якими зіткнулася Україна під час війни, спонукають до переосмислення напрямів розвитку та функцій меморіального туризму як засобу перетворення травматичного досвіду в енергію розбудови оновленого туристичного простору, що надає ресурси, необхідні для відновлення інклюзивного зростання і конструктивного міжкультурного діалогу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає у систематизації теоретико-методологічних аспектів та обґрунтуванні практичних заходів розвитку меморіального туризму в Україні в умовах війни та у контексті післявоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Меморіалізація розглядається дослідниками як важлива складова політичної і культурної ідентичності суспільства, процес увічнення пам'яті про минулі події, людей або ідеї шляхом створення фізичних чи віртуальних об'єктів, які стають символами цих подій та ідей [14, с. 82]. Гармонійне поєднання

меморіальних і туристичних практик (рис. 1) сприяє формуванню простору пам'яті як особливої форми культурно-географічної реальності, де символічні сенси минулого набувають просторової видимості через об'єкти, події, маршрути [1, с. 61].

Традиційними формами меморіалізації є статуї, обеліски, меморіальні комплекси як зразки монументальної архітектури, що виступають невід'ємним елементом архітектурного туризму. Музеї, присвячені війнам, геноцидам або іншим історичним трагедіям, створюють умови для глибокого осмислення минулого через експонати, відео- і фотоматеріали та свідчення очевидців. Іншим видом є «меморіальні простори» – громадські зони у населених пунктах (наприклад, парки, сквери), що інтегрують елементи пам'яті й спогадів та виступають новим ресурсом розвитку урботуризму. Культурно-мистецькі і наукові заходи, які відбуваються у цих просторах (або у концерт-холах, конференц-залах, бібліотеках тощо), можуть слугувати підставою для розвитку подієво-меморіального і науково-меморіального туризму.

Завдяки сучасним технологіям процес пам'яті стає інтерактивним. У зв'язку з цим варто згадати віртуальні меморіали в інтернет-просторі або інсталяції у громадських місцях, що дають можливість відвідувачам додавати власні елементи, формуючи новий сенс пам'яті [14, с. 83–84]. Цифрова мемо-

Рис. 1. Основні напрями інтеграції форм меморіалізації війни у туристичний простір України

Джерело: сформовано авторами на основі [14; 20; 21]

ріалізація дає змогу зберігати пам'ять у глобальному цифровому просторі, навіть якщо фізичні меморіали можуть бути знищені під час бойових дій.

Таким чином, меморіалізації властиве розмаїття форм – від монументальних споруд і архітектурно-скульптурних ансамблів до інтерактивних та цифрових ініціатив [14, с. 87–88]. Всесвітня історія містить чимало прикладів успішної інтеграції меморіальних практик у туристичний простір: одним з них є відновлений у 2004 році після руйнації під час війни міст у Мостарі (Боснія та Герцеговина), який у 2005 році був внесений до Світової спадщини ЮНЕСКО. Тепер його щороку відвідує мільйон туристів, які прагнуть більше дізнатися про злочини і геополітичні наслідки Боснійської війни [22].

Безумовно, війна спотворила туристичну карту України, спричинивши руйнування інфраструктури, скорочення туристичних потоків та формування негативного іміджу регіонів [15, с. 97]. Натомість простори, позначені воєнними злочинами, поступово починають набувати ознак місць пам'яті. Унікальність вітчизняного досвіду в тому, що меморіалізація здійснюється паралельно з бойовими діями, коли травматичні події усвідомлюються і трансформуються в особливий вид пам'яті без дистанції в часі. До того ж, Україні потрібно до кінця подолати травматичну спадщину радянської псевдомеморіалізації і виробити власні підходи, які поєднуюватимуть пам'ять про тоталітарний режим, початок війни 2014 року та повномасштабне вторгнення [22].

Спонтанні меморіали, що виникають у містах і селищах, де відбувалися бойові дії або загинули цивільні громадяни (вони складаються з фотографій, квітів, лампадок і свічок, дитячих іграшок), часто є простими за формою, але вражаючими за змістом. З іншого боку, звертають на себе увагу будівлі, інфраструктурні споруди, публічні місця, які зазнали руйнувань, але були відновлені. Їх присутність у ландшафті надає нових сенсів, оскільки вони символізують незламність українського народу [13, с. 220]. Популяризація таких місць сприятиме більш глибокому розумінню воєнної реальності.

Отже, меморіалізація охоплює широкий спектр суспільних практик – від індивідуального переживання втрати до колективного формування історичного нарративу [1, с. 60]. Це не лише спосіб збереження історичної пам'яті, а й канал публічної комунікації,

завдяки якій суспільство осмислює травматичне минуле в публічному просторі. Відбувається не тільки збереження, а й активне переосмислення пережитого, що трансформує локальну травму в частину масштабного національного дискурсу пам'яті [13, с. 219–220]. Для досягнення цієї цілі потрібно спільними зусиллями усіх зацікавлених сторін, за фінансової підтримки уряду і коштів міжнародної технічної допомоги, розробити центральний об'єкт потенціалу меморіального туризму – маршрути пам'яті, які демонструватимуть світу злочини країни-агресора [18].

Водночас потрібен виважений підхід до організації туристичного простору, комеморативної практики та способів презентації травматичних досвідів. Відповідальний підхід до меморіалізації полягає у тому, що вона не повинна перетворювати людські страждання на об'єкт туристичної атракції або продукт емоційного споживання. Важливим є підтримання балансу між створенням привабливого туристичного продукту і збереженням історичної достовірності та ідеологічної нейтральності, дотримання морально-етичних норм, уникнення комерціалізації чутливих тем і зміщення акцентів з економічної вигоди на соціальні ефекти і користь для екологічної системи [2, с. 130; 8; 13, с. 220]. У зв'язку з цим необхідно сформуванню коректне розуміння меморіального туризму, обґрунтувати стратегічні цілі та принципи його розвитку (рис. 2), беручи до уваги громадську думку і світовий досвід [19].

Меморіальний туризм посідає особливе місце серед інших видів туризму, поєднуючи культурно-пізнавальні, емоційно-освітні та соціально значущі аспекти, виступаючи інструментом діалогу між нащадками свідків трагічних подій, виконуючи функцію каталізатора символічного і комунікативного переосмислення травматичного минулого, сприяючи гуманізації історичної пам'яті [13, с. 222; 16, с. 23] (рис. 3). Важливим питанням його розвитку в Україні є збереження культурно-історичних об'єктів під час бойових дій та організація відновлювальних робіт з метою їх подальшої меморіалізації [3, с. 11].

З одного боку, це підвид культурно-пізнавального туризму, який, втім, має певні специфічні ознаки (висока соціальна відповідальність, виключна освітньо-виховна місія, відсутність розваг, сакральність, емоційне залучення і рефлексія, символізм об'єктів [5, с. 5–6]). З іншого боку, меморіальний

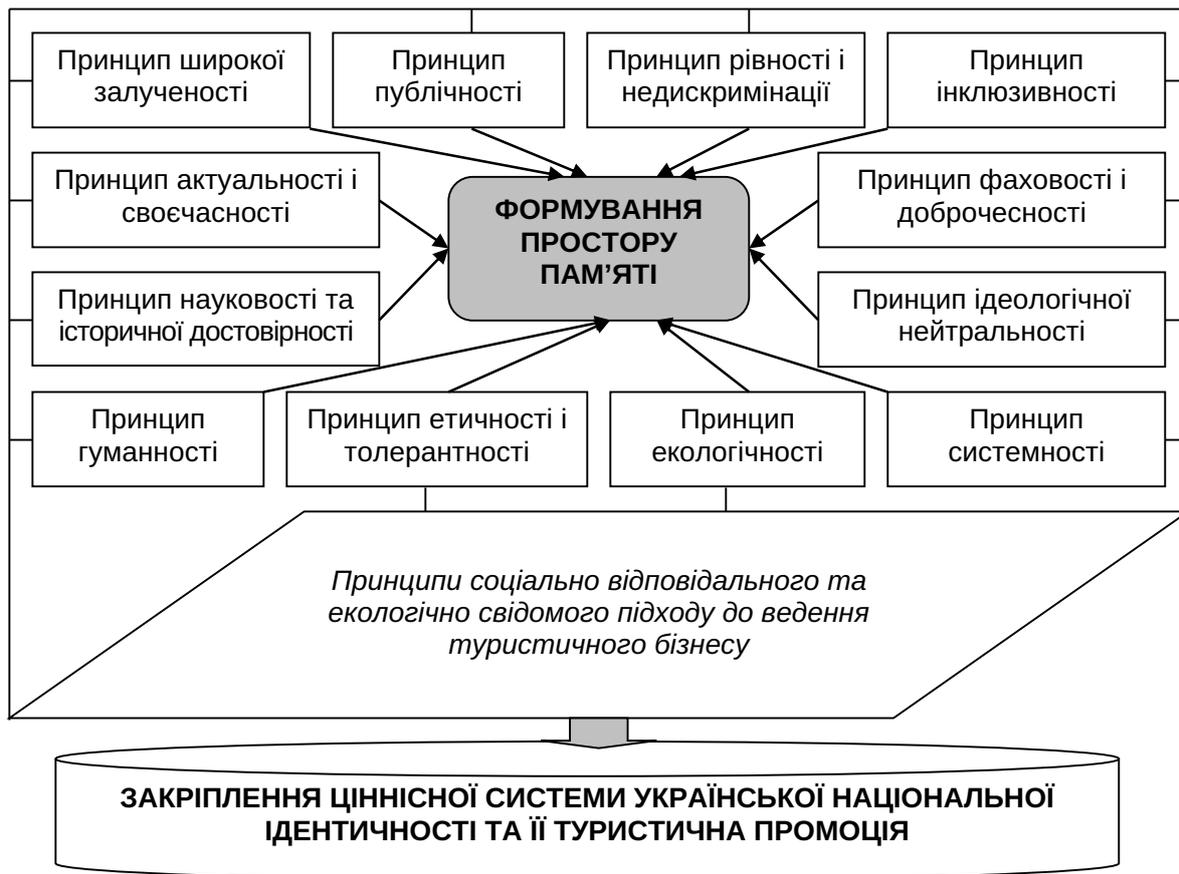

Рис. 2. Базові принципи і стратегічна ціль меморіального туризму

Джерело: сформовано авторами на основі [23]

туризм часто розглядається як складова «темного» туризму, туризму катастроф, однак ці види туризму характеризуються різними цілями (на противагу шоківим враженням від споглядання наслідків катастроф меморіальний туризм більше тяжіє до морально-етичної місії) [15, с. 100].

Цілком очевидним є зв'язок з воєнно-історичним туризмом, в якому комеморативний вимір виявляється через осмислення минулого завдяки відвідуванню історичних місць боїв, музеїв, меморіалів, місць поховань тощо [1, с. 60–61]. Дослідники також наголошують на спільних рисах меморіального й етнічного туризму, розглядаючи меморіально-етнічний туризм як своєрідну «м'яку силу», коли держава здійснює вплив на міжнародну спільноту через гуманітарні й культурні зв'язки [5, с. 11]. Окремо слід зауважити, що завдяки сучасним технологіям з'явилася цифрова меморіалізація, яка змінює традиційні підходи до взаємодії з пам'яттю і корелює з віртуальним туризмом. Зрештою, меморіальний туризм може поєднуватися з волонтерською діяльністю і

набувати ознак економічної підтримки та солідарного туризму.

Отже, як резюмують А.П. Аніщенко і М.О. Яріко, меморіальний туризм у контексті комунікацій – ефективний спосіб розвитку міжкультурної толерантності, з педагогічного погляду – один з засобів виховання свідомої громадянської позиції, а в економічному розумінні – один з найважливіших секторів туристичного ринку [17, с. 15]. У загальному значенні меморіальний туризм – це симбіоз туристичної і меморіальної діяльності (музеефікація місць трагедій, відкриття пам'ятників, меморіальних комплексів, виставок тощо [3, с. 8]), змістом якої є організація відвідування місць, пов'язаних з трагічними подіями історії, з метою вшанування жертв, переосмислення історичного досвіду та формування етичного ставлення до минулого [5, с. 5; 13, с. 219].

Для того щоб підкреслити соціальну значущість меморіального туризму, його виключну роль у післявоєнному відновленні туристичної галузі і нерозривний зв'язок з іншими видами туризму, пропонуємо трактувати його як тим-

Рис. 3. Основні функції меморіального туризму, що визначають його роль у післявоєнному відновленні України

Джерело: сформовано авторами

часовий виїзд особи з місця проживання з метою відвідування «місць пам'яті», що зазвичай асоціюються з трагічними сторінками історії (туризм катастроф, воєнно-історичний туризм); при цьому поїздка супроводжується спогляданням величних меморіальних конструкцій, монументальних споруд (архітектурний туризм), участю у заходах вшанування пам'яті (подієвий туризм), музейними екскурсіями і прогулянками вулицями населеного пункту; така поїздка зазвичай пов'язана як із задоволенням культурно-пізнавальних, освітніх запитів (зокрема, проведення соціологічних опитувань та збір інших даних в рамках наукового дослідження, залучення до транскордонного діалогу, культурного обміну), так і потребами переосмислення травматичного досвіду (реабілітаційний туризм), бажанням проявити емпатію і надати допомогу місцевим мешканцям (волонтерський, солідарний туризм), а також закріпити стійкий емоційний зв'язок з українською нацією (що може бути актуально як для мешканців відповідної країни, так і для емігрантів, для яких приїзд

на батьківщину може трактуватися як прояв етнічного, ностальгічного туризму).

Вихідною точкою в алгоритмі меморіалізації можна вважати «місця пам'яті» – певні місця (не лише суто географічні), в яких простір, історія, ідентичність, колективний досвід, функціональність, символічне наповнення і бажання пам'ятати взаємно переплітаються. Ними можуть стати як матеріальні, так і нематеріальні об'єкти: люди, речі, живопис, архітектурні споруди, музичні твори, книги тощо [6]. Для інституціоналізації таких місць необхідна відповідна державна політика, що забезпечить інтеграцію меморіальних практик до гуманітарних та ідентифікаційних процесів (рис. 4).

Інтеграція меморіальних практик до туристичного простору відбувається шляхом розробки «маршрутів пам'яті» як повноцінного туристичного продукту. Зокрема, згідно з Законом України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» одним з напрямів реалізації політики національної пам'яті є «популяризація істо-

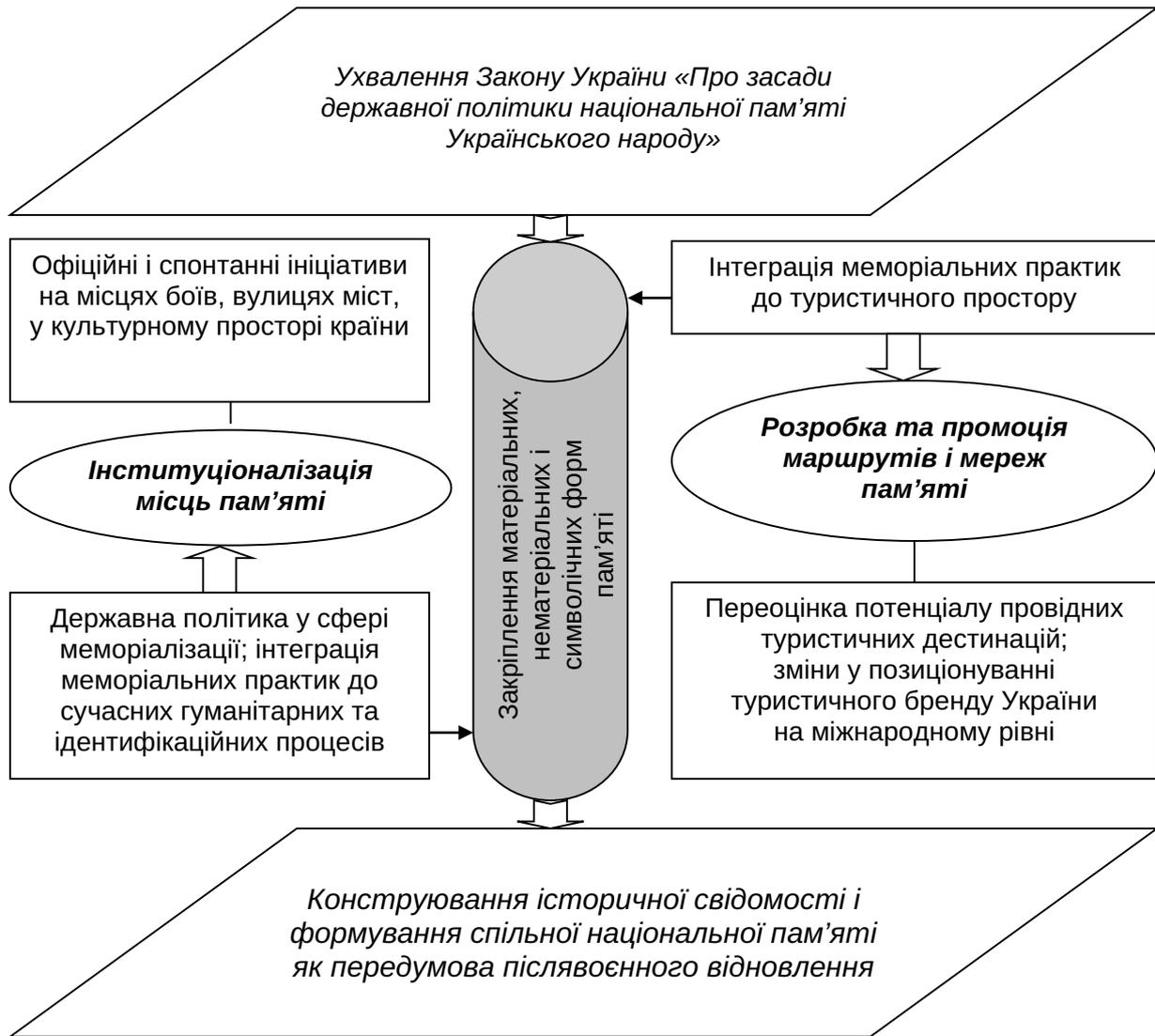

Рис. 4. Логіка виникнення та інституціоналізації місць і маршрутів пам'яті та їх виваженої інтеграції до туристичного простору України

Джерело: сформовано авторами

рії України, у тому числі сприяння створенню інформаційного, культурного, освітнього і туристичного продуктів у сфері відновлення та збереження національної пам'яті» [24].

Туристичні маршрути пам'яті спрямовують екскурсантів через місця, які мають особливе значення для ознайомлення з культурною спадщиною та історичними подіями, зокрема через особисті спогади й розповіді очевидців. Вочевидь, це не просто географічні маршрути, а скоріше символічні шляхи, що пов'язують важливі для нації події, локації і персоналії, виступаючи інструментами збереження та передачі етнографічної спадщини прийдешнім поколінням, а також розвитку інклюзивного суспільства [2, с. 126–128].

До створення і реалізації таких маршрутів доцільно залучати широке коло стейкхолдерів. Професійну лепту мають привнести суб'єкти туристичної індустрії, краєзнавці, екскурсоводи, соціологи, журналісти, перекладачі. Погоджуємось, що ключову роль в меморіалізації відіграє місцева громада: свідки подій беруть активну участь у розробці екскурсій, співпрацюють з культурними і дослідницькими ініціативами. Реалізація науково-освітнього потенціалу маршрутів пам'яті потребує активного залучення закладів освіти, молодіжних ініціатив. Дедалі більшої ваги набувають також музейні ініціативи, що реалізуються шляхом формування постійних експозицій [13, с. 220–221]. Зрештою, меморі-

Рис. 5. Основні віхи розробки та реалізації політики меморіалізації у взаємозв'язку з туристичною політикою України

Джерело: сформовано авторами

альний туризм дозволяє широко залучати до відповідних проєктів міжнародні організації.

З метою розробки стратегії відвідування місць пам'яті у вересні 2022 року Державне агентство розвитку туризму ініціювало круглий стіл за участю Міністерства культури України, Українського інституту національної пам'яті, представників громад, пам'ятко-охоронних організацій, музеїв [25]. У грудні 2023 року за результатами I Національного туристичного саміту, на якому була представлена Дискусійна панель «Меморіалізація та пам'ять: Туристичні маршрути сучасної історії», було розроблено проєкт Концепції меморіалізації пам'ятних місць для створення мапи локацій як нових форпостів національної пам'яті [26]. А вже 5 лютого 2025 року за ініціативи ДАРТ відбувся запуск освітнього проєкту «Школа для гідів. Маршрути пам'яті війни» для надання фахівцям туристичного супроводу верифікованих істориками та військовими експертами текстів для проведення екскурсій [15, с. 100].

Перші маршрути місцями пам'яті пролягли Київщиною: через населені пункти, які перебували в окупації. Окремі об'єкти (наприклад, «Поле бою: Битва за Мощун») згодом було внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток. Наразі про ті жахливі події нагадують інформаційні стели, AR-дзеркала, сенсорні термінали, інформаційні таблички з QR-кодами, які спрямовують на сайт з доповненою реальністю «Місця пам'яті» [27].

Наразі роботу над створенням маршруту місцями пам'яті провадять Міністерство розвитку громад та територій України, Міністерство культури України, Міністерство у справах ветеранів України і Міністерство охорони здоров'я України. Власне, ця ініціатива, будучи частиною стратегії історичної пам'яті та внутрішньої стійкості, поєднує культуру, історичну пам'ять та державну політику (рис. 5). Перший в Україні національний маршрут пам'яті російсько-української війни охоплює: місця трагедій і героїзму, арт-об'єкти і меморіали, цифрові рішення й освітні компоненти [28].

Як показали результати дослідження, проведеного вітчизняними науковцями, вже є

певні закономірності розвитку меморіального туризму: 1) найбільшою атрактивністю для відвідувачів володіють військові меморіали, що може свідчити про високу цінність історичної пам'яті або особисті зв'язки з історією; 2) щодо організаційної форми маршруту, більшість респондентів віддавали перевагу пішохідним турам, які дозволяють краще зосередитись на деталях; 3) щодо інфраструктурного забезпечення маршруту, респонденти вказували на потребу в інформаційних табличках і супроводі екскурсіводів (по суті, йдеться про важливість якісного представлення інформації та особистісного підходу до екскурсій); 4) переважна більшість респондентів оцінила значимість маршрутів пам'яті як високу для збереження історичної пам'яті; 5) більш ніж половина респондентів рекомендувала б відвідування маршрутів пам'яті іншим, що вказує на високий рівень задоволеності [2].

Висновки. Таким чином, меморіальний туризм є багатограним явищем, що поєднує ознаки культурно-пізнавального, «темного», воєнного, етнографічного, ностальгічного, волонтерського туризму. Його стратегічна ціль корелює з основоположними засадами державної політики меморіалізації, яка, своєю чергою, має на меті створення умов і гарантій відновлення та збереження національної пам'яті, дослідження та популяризації історії України. Виникнення та інституціоналізація місць пам'яті і їх продумана інтеграція до туристичного простору України відбувається шляхом розробки та промоції маршрутів і мереж пам'яті. Належний результат можливий лише завдяки тісній співпраці та координації дій усіх зацікавлених сторін, поширенню інформації про ці маршрути у вітчизняних і зарубіжних медіа, фаховій підготовці гідів і текстів для екскурсій, активному впровадженню інноваційних технологій доповненої реальності. Перспективи подальших досліджень полягають у теоретико-методологічному обґрунтуванні та окресленні напрямів практичного впровадження системи нормативно-правових, морально-етичних та організаційно-економічних механізмів розвитку туризму пам'яті в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуда А.О. Меморіалізація та воєнний туризм: концепт і механізми взаємодії. *Acta Academiae Berezasiensis: Geographica et Recreatio*. 2025. № 3. С. 57–66. URL: <https://surl.li/kbtjvb> (дата звернення: 12.01.2026).
2. Аріон О.В., Кулагіна А.І. Маршрути пам'яті у сучасному туристичному вимірі. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*. 2024. Вип. 4 (спец.). С. 123–131. URL: <https://surl.li/daaeef> (дата звернення: 12.01.2026).

3. Божко Л.Д., Кислюк К.В. Меморіальний туризм як складова меморіальної культури. *Культура України*. 2022. Вип. 78. С. 7–17. URL: <https://surl.lt/xkqzkd> (дата звернення: 12.01.2026).
4. Araydin V. (ed.) *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction*. London: UCL Press, 2020. 315 p.
5. Зеленко О.О., Заваріка Г.М., Юр'єва О.А., Булкіна Л.І. Перспективи розвитку меморіально-етнічного туризму в Україні. *Scientific World Journal*. 2024. № 28-04. С. 4–13. URL: <https://surl.li/ripzph> (дата звернення: 12.01.2026).
6. Nora P. *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. *Representations*. 1989. No. 26. P. 7–24. URL: <https://surl.li/erwazb> (дата звернення: 12.01.2026).
7. Marschall S. «Personal memory tourism» and a wider exploration of the tourism-memory nexus. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 2012. Vol. 10. No. 4. Pp. 321–335. DOI: <https://doi.org/10.1080/14766825.2012.742094>.
8. Moulin C., Boniface P. Routeing Heritage for Tourism: Making Heritage and Cultural Tourism networks for Socio-Economic Development. *International Journal of Heritage Studies*. 2001. Vol. 7 (3). P. 237–248. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527250120079411>.
9. Piskoti I., Nagy K. Individual and social marketing in cultural routes operation. *International Journal of Tourism and Hospitality*. 2021. Vol. 1. No. 1. Pp. 14–24. DOI: <https://doi.org/10.51483/IJTH.1.1.2021.14-24>.
10. Winter C. Tourism, Social Memory and the Great War. *Annals of Tourism Research*. 2009. Vol. 36. No. 4. Pp. 607–626. URL: <https://surl.cc/zfgdkv> (дата звернення: 12.01.2026).
11. Mitchell K. Monuments, Memorials, and the Politics of Memory. *Urban Geography*. 2003. Vol. 24 (5). Pp. 442–459. DOI: <https://doi.org/10.2747/0272-3638.24.5.442>.
12. Huysen A. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Redwood City: Stanford University Press, 2003. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781503620308>.
13. Щербина С. Усноісторичні дослідження Чернігівщини та розвиток меморіального туризму в умовах російсько-української війни. *Консенсус*. 2025. № 2. С. 214–224. URL: <https://surl.lu/hqesqt> (дата звернення: 12.01.2026).
14. Гончаренко А.С. Меморіалізація у контексті війни в Україні: історія, форми та роль сучасних технологій у збереженні колективної пам'яті (на прикладі Києва). *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*. 2024. Вип. 1. С. 82–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kdhaael_2024_1_10 (дата звернення: 12.01.2026).
15. Пацюк В.С., Корнус О.Г., Корнус А.О., Казаков В.Л. Теоретико-географічні засади і прогноз розвитку туристичних дестинацій прифронтових територій України. *Слобожанський науковий вісник. Серія «Природничі науки»*. 2025. Вип. 1. С. 97–104. URL: <https://surl.lt/ytahyf> (дата звернення: 12.01.2026).
16. Казьмирчук М. Меморіальний і ностальгійний туризм у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 4. С. 20–31.
17. Аніщенко А.П., Яріко М.О. Соціокультурний потенціал меморіального туризму в Україні в контексті процесу переосмислення історичної пам'яті. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2015. № 7 (296). Ч. 1. С. 15–24.
18. Філюк С.М., Зарічняк А.П. Розвиток туристичного потенціалу у воєнний час: міжнародний досвід і перспективи України. *Академічні візії*. 2022. Вип. 14. URL: <https://surl.li/szvvh5> (дата звернення: 12.01.2026).
19. Табенська О.І. Меморіальний туризм як перспективний напрям післявоєнного туризму в Україні. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 59. URL: <https://surl.li/dakrwb> (дата звернення: 12.01.2026).
20. Малярчук Н.М., Чирва О.Г. Проблеми та перспективи розвитку незвичайних видів туризму на території України після закінчення російсько-української війни на прикладі військового туризму. *Економічні гори-зонти*. 2022. № 4 (22). С. 34–42. URL: <https://surl.li/fasxhq> (дата звернення: 12.01.2026).
21. Меморіалізація російсько-української війни як важливий напрям у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності / Бібліотека Одеської державної академії будівництва та архітектури. URL: <https://surl.li/dwzfzq> (дата звернення: 12.01.2026).
22. Без права на паузу. Як Україна меморіалізує війну, що триває, документує злочини та буде майбутнє? / Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://surl.li/khbpid> (дата звернення: 12.01.2026).
23. Дробович А. 10 принципів меморіалізації війни / Український інститут національної пам'яті. URL: <https://surl.li/rhlgw> (дата звернення: 12.01.2026).
24. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Закон України від 21 серпня 2025 р. № 4579-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (дата звернення: 12.01.2026).

25. В Україні почали розробляти «маршрути пам'яті» – стратегію меморіалізації та відвідування місць пам'яті російсько-української війни / Міністерство культури України. URL: <https://surl.li/wijxap> (дата звернення: 12.01.2026).
26. ДАРТ представило Концепцію меморіалізації пам'ятних місць. Київщина стане пілотним регіоном / Державне агентство розвитку туризму України. URL: <https://surl.li/ratvmh> (дата звернення: 12.01.2026).
27. «Київщина. Місця пам'яті»: Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики провів виїзне засідання / Верховна Рада України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/261214.html (дата звернення: 12.01.2026).
28. Єдиний маршрут місцями пам'яті – державна відповідь на потребу суспільства / Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://surl.li/fjxuna> (дата звернення: 12.01.2026).

REFERENCES:

1. Huda A.O. (2025) Memorializatsiia ta voiennyi turizm: kontsept i mekhanizmy vzaiemodii [Memorialization and war tourism: concept and mechanisms of interaction]. *Acta Academiae Berekasiensis: Geographica et Recreatio*, vol. 3, pp. 57–66.
2. Arion O.V., Kulagina A.I. (2024) Marshruty pam'iaty u suchasnomu turystychnomu vymiri [The role of memory routes in the modern tourist dimension]. *Konstruktivna heohrafiia ta ratsionalne vykorystannia pryrodnykh resursiv – Constructive Geography and Rational Use of Natural Resources*, vol. 4, pp. 123–131.
3. Bozhko L.D., Kysliuk K.V. (2022) Memorialnyi turizm yak skladova memorialnoi kultury [Memorial tourism as a component of memorial culture]. *Kultura Ukrainy – Culture of Ukraine*, vol. 78, pp. 7–17.
4. Apaydin V. (ed.) (2020) *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction*. London: UCL Press. (in Great Britain)
5. Zelenko O.O., Zavarika H.M., Yurieva O.A., Bulkina L.I. (2024) Perspektyvy rozvytku memorialno-etnichnoho turizmu v Ukraini [Prospects for the development of memorial-ethnic tourism in Ukraine]. *Scientific World Journal*, vol. 28-04, pp. 4–13.
6. Nora P. (1989) Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, vol. 26, pp. 7–24.
7. Marschall S. (2012) «Personal memory tourism» and a wider exploration of the tourism-memory nexus. *Journal of Tourism and Cultural Change*, vol. 10, no. 4, pp. 321–335.
8. Moulin C., Boniface P. (2001) Routeing Heritage for Tourism: Making Heritage and Cultural Tourism networks for Socio-Economic Development. *International Journal of Heritage Studies*, vol. 7 (3), pp. 237–248.
9. Piskoti I., Nagy K. (2021) Individual and social marketing in cultural routes operation. *International Journal of Tourism and Hospitality*, vol. 1, no. 1, pp. 14–24.
10. Winter C. (2009) Tourism, social memory and the great war. *Annals of Tourism Research*, vol. 36, no. 4, pp. 607–626.
11. Mitchell K. (2003) Monuments, Memorials, and the Politics of Memory. *Urban Geography*, vol. 24 (5), pp. 442–459.
12. Huyssen A. (2003) *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Redwood City: Stanford University Press. (in USA)
13. Shcherbyna S. (2025) Usnoistorychni doslidzhennia Chernihivshchyny ta rozvytok memorialnoho turizmu v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Oral history research in the Chernihiv region and the development of memorial tourism amid the ongoing Russian-Ukrainian war]. *Konsensus*, vol. 2, pp. 214–224.
14. Goncharenko A.S. (2024) Memorializatsiia u konteksti viiny v Ukraini: istoriia, formy ta rol suchasnykh tekhnolohii u zberezheni kolektyvnoi pam'iaty (na prykladi Kyieva) [Memorialization in the context of the war in Ukraine: history, forms and the role of modern technologies in preserving collective memory (on the example of Kyiv)]. *Kyivski zbirnyky istorii, arkheolohii, mystetstva ta pobutu – Kyiv collections of history, archaeology, art and everyday life*, vol. 1, pp. 82–90.
15. Patsiuk V.S., Kornus O.H., Kornus A.O., Kazakov V.L. (2025) Teoretyko-heohrafichni zasady i prohnoz rozvytku turystychnykh destynatsii pryfrontovykh terytorii Ukrainy [Theoretical and geographical foundations and forecast of development of tourist destinations in the frontline territories of Ukraine]. *Slobozhanskyi naukovyi visnyk. Seriiia «Pryrodnychi nauky» – Slobozhansky Scientific Bulletin. Series «Natural Sciences»*, vol. 1, pp. 97–104.
16. Kazmyrchuk M. (2016) Memorialnyi i nostalhiinyi turizm u vitchyznianykh i zarubizhnykh doslidzhenniakh [Memorial and nostalgic tourism in the domestic and foreign studies]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriiia «Istoriia» – Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series «History»*, vol. 4, pp. 20–31.

17. Anishchenko A.P., Yariko M.O. (2015) Sotsiokulturnyi potentsial memorialnogo turizmu v Ukraini v konteksti protsesu pereosmyslennia istorychnoi pamiaty [Sociocultural potential of memorial tourism in Ukraine in the context of reconsideration historical memory]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriiia «Pedagogichni nauky» – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Series «Pedagogical Sciences»*, vol. 7, no. 1, pp. 15–24.
18. Filiuk S.M., Zarichniak A.P. (2022) Rozvytok turystychnoho potentsialu u voiennyi chas: mizhnarodnyi dosvid i perspektyvy Ukrainy [Development of tourist potential in wartime: international experience and prospects of Ukraine]. *Akademichni vizii – Academic visions*, vol. 14. Available at: <https://surl.li/szvvh> (accessed January 12, 2026).
19. Tabenska O.I. (2024) Memorialnyi turizm yak perspektyvnyi napriam pisliavoiennoho turizmu v Ukraini [Memorial tourism as a prospective direction of post-war tourism in Ukraine]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, vol. 59. Available at: <https://surl.li/dakrwb> (accessed January 12, 2026).
20. Maliarchuk N.M., Chirva O.H. (2022) Problemy ta perspektyvy rozvytku nezvychaynykh vydiv turizmu na terytorii Ukrainy pislia zakinchennia rosiisko-ukrainskoi viiny na prykladi viiskovoho turizmu [Problems and prospects of the development of unusual types of tourism in the territory of Ukraine after the end of the Russian-Ukrainian war as an example of military tourism]. *Ekonomichni horizonty – Economies' horizons*, vol. 4 (22), pp. 34–42.
21. Memorializatsiia rosiisko-ukrainskoi viiny yak vazhlyvyi napriam u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti [Memorialization of the Russian-Ukrainian War as an Important Direction in the Sphere of Establishing Ukrainian National and Civic Identity]. Available at: <https://surl.li/dwfgzq> (accessed January 12, 2026).
22. Bez prava na pauzu. Yak Ukraina memorializuie viinu, shcho tryvaie, dokumentuie zlochynty ta buduie mai-butnie? [No right to pause. How does Ukraine memorialize the ongoing war, document crimes, and build the future?]. Available at: <https://surl.li/khbpid> (accessed January 12, 2026).
23. Drobovych A. (2024) 10 pryntsyviv memorializatsii viiny [10 principles of war memorialization]. Available at: <https://surl.li/rhlgw> (accessed January 12, 2026).
24. Verkhovna Rada of Ukraine (2025) Pro zasady derzhavnoi polityky natsionalnoi pamiaty Ukrain-skoho narodu [On the principles of state policy of national memory of the Ukrainian people]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (accessed January 12, 2026).
25. V Ukraini pochaly rozroblaty «marshruty pamiaty» – stratehiiu memorializatsii ta vidviduvannia misty pamiaty rosiisko-ukrainskoi viiny [Ukraine has begun developing «memory routes» – a strategy for memorializing and visiting places of memory of the Russian-Ukrainian war]. Available at: <https://surl.li/wjxan> (accessed January 12, 2026).
26. Derzhavne ahentstvo rozvytku turizmu predstavlyo Kontseptsiuu memorializatsii pamiatnykh misty. Kyivsh-chyna stane pilotnym rehionom [The State Agency for Tourism Development has presented the Concept for the Memorialization of Monumental Places. Kyiv Region will become a pilot region]. Available at: <https://surl.li/ratvmh> (accessed January 12, 2026).
27. «Kyivshchyna. Mistsia pamiaty»: Komitet z pytan humanitarnoi ta informatsiinoi polityky proviv vyizne zasi-dannia [«Kyiv Region. Places of Memory»: The Committee on Humanitarian and Information Policy held an off-site meeting]. Available at: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/261214.html (accessed January 12, 2026).
28. Yedynyi marshrut mistsiamy pamiaty – derzhavna vidpovid na potrebu suspilstva [A single route through places of memory is a state response to a societal need]. Available at: <https://surl.li/fjxuna> (accessed January 12, 2026).

Дата надходження статті: 04.12.2025

Дата прийняття статті: 18.12.2025

Дата публікації статті: 29.12.2025